

ՀՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ԻՆՏԵՐՆԱՑԻՈՆԱԼԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ (1896-1900 թթ.)

Եվրոպայում Հայկական հարցի օգտին քարոզչություն կազմակերպելու խնդիրը քննարկման առարկա էր դարձել դեռևս 1895 թ. սկզբին Թիֆլիսում տեղի ունեցած՝ ՀՅ Դաշնակցության (ՀՅԴ) «Ընդհանուր» ռայոնական ժողովում: Այստեղ որոշվել էր Եվրոպական պետությունների քաղաքական շրջանակների հետ կապեր հաստատելու նպատակով պատրաստել սեփական «ազենտներ» (քարոզիչներ-Կ.Հ.)՝ օգտագործելով Եվրոպայի հայ ուսանողության և գաղութահայության հնարավորությունները: Նրանք պետք է անմիջական կապ պահպանեին «Դրօշակ»-ի խմբագրություն հետ՝ անընդհատ նոր տեղեկություններ հայտնելով վերջինին¹:

Նույն հարցը քննարկվեց նաև ՀՅԴ Կովկասյան մարմինների 1897-98 թթ. տարեկան ռայոնական ժողովում: Այստեղ մարտավարական մի շարք խնդիրների արծարծման հետ մեկտեղ անդրադարձ կատարվեց նաև ՀՅԴ «Եվրոպական պրոպագանդի» խնդրին և ընդունվեց որոշում. «...խմբագրութեան (նկատի ունի «Դրօշակին»-Կ.Հ.) վրայ, որը միննույն ժամանակ և արտասահմանեան Բիւրօն է, պարտականութիւն դնել կանոնաւոր պրոպագանդա անել եւրոպական հասարակութիւնների առաջ, թէ անձնական ծանոթութիւնների, միտինգների և թէ մանաւանդ, եւրոպական մամուլի միջոցով, աշխատելու որոշ թերթերի մէջ կանոնաւոր կերպով տեղեկութիւններ տալ եւրոպացիներին մեր դատի և մեր ընթացքի մասին»²:

¹ Տե՛ս Նիւթեր ՀՅ Դաշնակցութեան պատմութեան համար (այսուհետ՝ Նիւթեր...), Է. Բ. Պէրուք, 1985, էջ 21:

² Նույն տեղում, էջ 43:

ՀՅԴ-ն 1890-ականների կեսերին արդեն առնչություններ ուներ եվրոպական մի շարք երկրների հասարակական, քաղաքական և պետական գործիչների հետ: Դրանք հիմնված էին որոշակի աշխարհայացքային և գաղափարական ընդհանրությունների վրա: ՀՅԴ եվրոպական առաջին բարեկամների մեջ մեծաստություն էին կազմում սոցիալիստական շարժման ներկայացուցիչները (Ժ. Ժորես, Ժ. Լոնգե, Է. Վանդերվելդե և այլք), որոնք մշտապես հաղորդակից էին հայությանը հուզող հիմնախնդիրներին:

Այս առումով գոյություն ուներ ևս մեկ կարևոր շարժառիթ: 1890-ական թվականներին Եվրոպայում վերելք էր ապրում սոցիալիստական շարժումը, որի արդյունքում մեծանում էր սոցիալիստական կուսակցությունների դերը հասարակական-քաղաքական կյանքում: Եվ դա կարող էր ծառայել իբրև կարևոր ազդակ՝ միջազգային ասպարեզում Հայկական հարցի առաջխաղացման համար:

Ելնելով այդ նկատառումներից՝ ՀՅԴ-ն առաջին անգամ սոցիալիստական մեծ ընտանիքին՝ Սոցիալիստներին, դիմեց 1896 թ. հուլիսի 25-ին՝ Լոնդոնում կայացած հերթական՝ 4-րդ համաժողովի ժամանակ: Կուսակցությանն այստեղ ներկայացնում էր «Դրոշակ»-ի ժնյան խմբագրատան շուրջը համախմբված երիտասարդներից Մ. Հովհաննիսյանը (Վարանդյան): Համաժողովականներին ՀՅԴ գործունեությանը ծանոթացնելու համար նախապես կազմվել էր «Տեղեկագիր», որում ներկայացվում էր Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակը, փոքրամասնությունների նկատմամբ իրականացվող հալածանքները և հստակորեն բանաձևվում ՀՅԴ նպատակը. «Թուրքահայաստանի (Արևմտյան Հայաստանի-Կ.Հ.) քաղաքական և տնտեսական ազատագրումը հեղափոխական լայնածավալ ապստամբության միջոցով»¹: «Տեղեկագրի» շարադրանքում

¹ Հակոբյան Կ., ՀՅԴ առաջին քայլը՝ Սոցիալիստներին անդամագրվելու ճանապարհին, - Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 2010, N 2 (116), էջ 40: Տե՛ս նաև՝ Գաղափարագրության ՀՀ Դաշնակցության, Կ. Ա. Աթենք, 1997, էջ 268:

պարզաբանվում էր 237 հիմնականատակի համամարդկային բնույթը. «Մենք հետամուտ չենք այնպիսի մի պատրանքի, ինչպիսին է հին Հայաստանի քաղաքական վերածնունդը, Բայց, մենք մեր երկրի (Արևմտյան Հայաստանի-Կ.Ն.) բոլոր ժողովուրդների համար ցանկանում ենք միևնույն ազատությունները և մին նույն իրավունքները՝ ազատ և հավասար Ֆեդերացիայում»¹:

Ներկայացնելով Օսմանյան կայսրությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր իրավիճակը՝ «Տեղեկագիր»-ը պարզաբանում էր նաև 237 սկզբունքային և գաղափարական մոտեցումներն ու պատկերացումները սոցիալիստական հասարակության մասին, որին հասնելու համար հարկ էր երկար ճանապարհ անցնել. «Ի դեմս մարդկության զարգացման մեր հայեցակարգի՝ մենք գիտական սոցիալիստներ ենք, ահա հենց դրանով ենք մենք Ձեզ մերձենում և այդ պատճառով Ձեզ ենք հղում այս դիմումը: Թուրքահայաստանի մեր մարզերում չկան ո՛չ ֆաբրիկաներ, ո՛չ գործարաններ: Հասկանալի է, որ Բացակայում են Եվրոպայում գոյություն ունեցող կապիտալիստական արտադրությունը, բուրժուազիան, արդյունաբերական պլալետարիատը, դասակարգային պայքարը: Հետևաբար մեզ մոտ չկա սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցություն: Բայց մարդկության սոցիալիստական ճակատագրի հարցում մենք համամիտ ենք Ձեզ հետ և ցանկանում ենք մեզ մոտ դրանց համար ճանապարհ հարթել»,- նշվում էր «Տեղեկագրում»²:

Այս փաստաթղթում պարզաբանվում էին նաև 237 գործելակերպի առանձնահատկություններն ազգային ու սոցիալական պայքարում³, ինչպես նաև քարոզչական ասպարեզում. «Բարոյական և կռապիտ ճնշման, մտքի կադապարմանը, վրդովեցուցիչ գրաքննությանը, մենք հակադրում ենք ակտիվ, բանավոր և գրավոր քարոզչությունը: Մենք տարածում ենք գիտական-սոցիալիս-

¹ Հակոբյան Կ., 237 առաջին քայլը՝ Սոցիալիստիկ տեղամագրվելու ճանապարհին, էջ 40:

² Լույս տեղում, էջ 41:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 40-41:

տական գաղափարները, ժողովրդական զանգվածի մոտ արթնացնում իր իրավունքների և արժանապատվության գիտակցումը, մենք նրան մղում ենք կանխատեսելու երջանիկ սոցիալիստական ապագան, որի սոսկ փուլերից է մեր ժամանակակից պայքարը»¹ :

«Տեղեկագրի» ներկայացման բուն նպատակը բացահայտվում էր նրա վերջաբանում, որտեղ արդարացիորեն խարազանվում էին եվրոպական տերությունները Հայկական հարցի հանդեպ ցուցաբերած անտարբեր վերաբերմունքի համար և կարևորվում էր եվրոպական հանրային կարծիքը, որպես գործոն եվրոպական պետությունների կառավարող շրջանակների վրա ազդելու համար²: Եվ այդ հանրային կարծիքի ձևավորման մեջ մեծ կարևորություն էր տրվում սոցիալիստական աշխարհին. «Դուք չեք սատարի մեր թշնամիների առաջադրած այն անհեթեթ ասեկոսին, որն արձագանքների է արժանացել նույնիսկ սոցիալիստական մամուլում և ըստ որի՝ Հայկական հարցը հրահրել է Ռուսաստանը, և Դուք խրոխտ կբարձրաձայնեք ի նպաստ մեր արդար գործի: Ամենուր, սկսած խորհրդարանների ամբիոնից մինչև հրապարակային ժողովները, Ձեր լրագրերում և Ձեր հանդեսներում, ասացեք բարձրաձայն, թե մենք ովքեր ենք, ինչ ենք ցանկանում, ուր ենք գնում...»³:

Ներկայացնելով Օսմանյան կայսրությունում տիրող կարգերը՝ արևմտահայության տնտեսական ու քաղաքական ծանր կացությունը՝ ՀՅԴ «Տեղեկագիր»-ը վարձում էր սոցիալիստական ուժերի միջոցով Հայկական հարցը ճանաչելի դարձնել եվրոպական հանրությանը: Իսկ ահա սոցիալիստական սկզբունքներից բխող ՀՅԴ մոտեցումներն ապահովելու էին կուսակցության մուտքը Սոցինտերն:

¹ Հակոբյան Կ., ՀՅԴ առաջին քայլը՝ Սոցինտերնին անդամագրվելու ճանապարհին, էջ 41:

² Նույն տեղում, էջ 41-42:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42:

Լոնդոնի խորհրդածոդովին ՀՅԴ մասնակցության նպատակահարմարության հարցին հետագայում իր դիպուկ գնահատականն է տվել Մ. Վարանդյանը. «Չենք գացել լուծելու միջազգային աշխատատրության կնճռոտ խնդիրները՝ այդ հոգսը ծանրացած է իրենց մեծ վարպետներու վրա (նկատի ունեւ սոցիալիստական շարժման առաջնորդներին՝ Ժ. Ժորեսին, Ավ. Բեքեթին և այլոց-Կ.Զ.)-գացել ենք մեր սեփական ցաւերը հոգալու, մեզի վրա ուշադրութիւն հրաւիրելու և օգնութիւն խնդրելու»¹:

Տասնամյակներ հետո տրված նման գնահատականը խոսում էր ՀՅԴ ղեկավարների քաղաքական իրատեսության մասին: Պետք է ասել, որ սոցիալիստական շարժման հետ ՀՅԴ հարաբերությունները կարևոր դեր խաղացին հայության տատապանքներին եվրոպական հանրությանը հաղորդակից դարձնելու գործում: «Ինտենացիօնալը ամբիոն մը էր մեզի համար,- նշում է Մ. Վարանդյանը, - քաղաքակիրթ աշխարհի բարձր ու հմայքոտ ամբիոններէն: մէկը-ուրկից կարծարծէինք մեր ազգային դատը, ձգտելով շահագրգռել մեծ երկրներու ընկերվարական պարագլուխները հայ ժողովրդի ճակատագրով...»²:

Եվրոպայի սոցիալիստական ուժերի հետ հարաբերությունների հաստատման խնդիրն էլ ավելի կարևորվեց 1890-ական թթ. վերջերին ՀՅԴ առջև կանգնած ազատագրական պայքարի մարտավարության վտփոխման համատեքստում: Դրան պետք է լուծում տար 1898 թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին Թիֆլիսում գումարված ՀՅԴ 2-րդ Ընդհանուր ժողովը: Հետաքրքրական է, որ մինչև մարտավարական հարցերի քննարկմանն անցնելը ժողովը «սկզբունքով միաձայն ընդունեց, թէ առանց եւրոպական, իջամտութեան անկարող ենք մեր ժողովուրդի ազատութեան գործը գլուխ բերել, հետևաբար, գործունէութեան եղանակը որոշելու ատեն ի նկատի պիտի ունենալ այդ միջամտութիւնը յառաջ բերելու բոլոր հնարաւորութիւնները»³:

¹ Վարանդեան Մ., ՀՅ Դաշնակցութեան պատմութիւն, Ե., 1992, էջ 418:

² Նույն տեղում, էջ 418:

³ Նիւթեր..., հ. Բ, էջ 56ա:

Բնական է, որ այս որոշման ընդունումից հետո ՀՅԴ «Եվրոպական պրոպագանդ»-ը մեծ թափ ստացավ: Ուստի, մինչև այդ տեղի ունեցած շփումները ՀՅԴ-ի և եվրոպական մի շարք երկրների սոցիալիստ կամ ոչ սոցիալիստ քաղաքական ու պետական գործիչների, մամուլի ներկայացուցիչների հետ կարելի է բնութագրել որպես վտխադարձ ճանաչողության սկիզբ: Ընդհանուր առմամբ, սկզբում դրանք չունեին համա- կարգված բնույթ, ինչը նվազեցնում էր քարոզչական գործի օգտակարության գործակիցը: Ահա այս բացն էր լրացնելու ՀՅԴ երկրորդ ընդհանուր ժողովում ընտրված Արևմտյան Բյուրոն: Եվրոպական քարոզչության իրականացման գլուխ անցավ անձամբ Քր. Միքայելյանը, որը իսկույն նեթ վտրձեց կապեր հաստատել Հայկական հարցի նկատմամբ բարեկամաբար տրամադրված եվրոպացի գործիչների հետ: Նախ՝ «...1898-1899-ի օրերից ի վեր հաստատուեց կանոնաւոր յարաբերութիւն Դաշնակցության ու Քիյեառի միջև»¹: Շատ քիչ ժամանակ անց Քրիստափորի ջանքերը պսակվեցին հաջողությամբ, որի մասին նա նշում էր Արևմտյան Բյուրոյի անունից 1899 թ. օգոստոսի 21-ին գրված նամակում. «Aurore» և «Petite Republique»-ն ապահովուած են մեր հարցի համար. առաջինում Grand Assassin վերնագրի տակ գրում է արդեն և գրելու է Պ. Քիեստը, ուզել էր մեզնից մեր բանակցութիւնների պատմութիւնը, որը ի հարկէ, իսկոյն իրեն ուղարկվեցավ»²: Ապա իր հաջորդ նամակում, որը գրվել էր 1899 թ. դեկտեմբեր 22-ին, Կ. Պոլիսում գտնվող Գ. Խաժակից Քր. Միքայելյանը պահանջում էր երկրում տեղի ունեցող ամենաչնչին իսկ իրադարձությունների ու դեպքերի մասին անմիջապես հաղորդել իրեն, քանի որ Պ. Քիյառն «անդադար տեղեկութիւններ է ուզում մեզանից և, իհարկէ, օրաթերթի (Aurore), այն էլ եվրոպական օրաթերթի առաջնակարգ պահանջներից մէկն է - լուրերի թարմութիւնը»³:

¹ Փիեռ Քիյեառի յիշատակին, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 57:

² Քր. Միքայելյանի նամակները, Պէրոթ, 1993, էջ 81:

³ Նույն տեղում, էջ 102:

Քր. Միքայելյանը բավարար չէր համարում միայն ֆրանսիական թերթերի միջոցով Հայկական հարցն արծարծելու հանգամանքը: Նա կարծում էր, որ այդ ուղղությամբ պետք է աշխատանք տանել նաև Իտալիայի, Գերմանիայի, Անգլիայի և նույնիսկ ԱՄՆ-ի համապատասխան շրջանակների հետ: Քրիստավորի նամակներից մեկում կարդում ենք. «Տեսնենք, որքան բախտավոր կը լինենք (նկատի ունի ՀՅԴ-ն-Կ.Ն.): Լրագրական կապերի հետ ձեռք են բերվում ինքնըստինքեան նաև պարլամենտական կապեր հարցապնդումների համար սօցիալիստ-տեպուտ Բուանը (Ռուանե-խմբ.) արդեն խօսք է տուել մեզ. հարցապնդում անելու աշնանը»¹:

ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի եվրոպական քարոզչության գրավականը դարձավ «Պրո Արմենիա» թերթը, որի նախապատրաստական աշխատանքներով նույնպես զբաղվում էր Քր.Միքայելյանը Մ. Վարանդյանի հետ միասին:

Մինչև «Պրո Արմենիայի» հրատարակումը, խմբագրատեղի պաշտոնում Պ. Քիյատի նշանակման հետ կապված, Արևմտյան Բյուրոյում կային որոշակի մտահոգություններ, որոնք բավականին լավ արտացոլված են Քր. Միքայելյանի նամակներում. «Քիեառը այժմ դեմ է յեղափոխական որևէ ձեռնարկների և հետևաբար շատ դեպքերում կարող է մեզ չպաշտպանել»²: Պ. Քիյատը պնդում էր կայսրությունում ապրող և նրա լծի տակ հեծող ազգությունների ընդհանուր պայքար ծավալելու գաղափարի վրա: Նրա կարծիքով՝ այդ պայքարում դերակատարություն պետք է ունենային նաև Եվրոպայում ապաստան գտած թուրքական ընդդիմադիր շարժման ներկայացուցիչները՝ հանձինս երիտթուրքերի: Դրանցից մեկի՝ Ահմեդ-Ռեիզայի հետ Պ. Քիյատն ուներ որոշակի առնչություններ, ուստի կարևորում էր ՀՅԴ-ի և երիտթուրքական շարժման համագործակցությունը³: Մակայն Քրիստավորը, լավ հասկանալով հայ ազատագրական

¹ Քր. Միքայելյանի նամակները, Պեյրուֆ, 1993, էջ 81:

² Նույն տեղում, էջ 119:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 112-114:

պայքարի և թուրք ընդդիմադիր շարժման նպատակների անհամատեղելիության պարագան, այս հարցին զգուշավորությամբ էր մոտենում. «Ինչու թերթը (խոսքը տպվելիք «Պրո Արմենիայի» մասին է-Կ.Հ.), եթե մենք ենք հրատարակելու, չկրի մեր դատի, մեր ժողովրդի, մեր հայրենիքի, մեր կոռուի, մեր արեան, մեր զոհերի, մեր հարցի անունը: Բայց այդպես չէ մտածում Քիեառը. նա ուզում է միացնել ոչ միայն բոլոր հայ կուսակցությունները, այլև բոլոր մյուս ազգերի դժգոհ տարրերը»¹:

Տեղեկությունների բացակայությունը թույլ չի տալիս պարզել, թե նշված հակասություններն ինչ լուծում գտան, սակայն կարելի է կարծել, որ երկուստեք ձեռք է բերվել փոխհամաձայնություն: Դա փաստում է Ֆրանսիայի մեջ «Պրո Արմենիայի» առաջին համարի լույս ընծայումը 1900 թ. նոյեմբերի 25-ին, որի խմբագրապետ, ինչպես վերը նշեցինք, նշանակվեց Պ. Քիյառը²:

Առաջին համարում «Արյունոտ թաթը» վերնագրով խմբագրականով հանդես եկավ Ժ. Կլեմանսոն: Հոդվածներով հանդես եկան նաև Պ. Քիյառը և Ֆ. դը Պրեսանսեն, իսկ թերթի ճակատային մասը զարդարված էր նշանավոր 5 անուններով՝ Ա. Ֆրանս, Ժ. Կլեմանսո, Ժ. Ժորես, Ֆ. դը Պրեսանսեն, Դե Ռոբերտի: Շատ կարճ ժամանակ անց հանդեսին սկսեցին թղթակցել Եվրոպայի հասարակական, քաղաքական, մշակութային շրջանակների բազմաթիվ հայտնի գործիչներ. Ֆրանսիայից՝ Վ. Բերարը, Ժ. Լոնգեն, Դետուրնելը, Դ. Գոշենը, Վ. Ժակլարը և այլք, Անգլիայից՝ Ջ. Բրայսը, Իտալիայից՝ Է. Ֆերրին, Ա. Զիպրիանին, Բելգիայից՝ Է. Վանդերվելդեն³:

«Պրո Արմենիայի» լույս ընծայումից առաջ Փարիզում տեղի ունեցան մի քանի համաժողովներ, որոնք նպաստ բերեցին Հայկական հարցին: Փարիզում բացվել էր համաշխարհային ցուցա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 131:

² Տե՛ս Տասնապետեան Հ., 28 Դաշնակցությունը իր կազմութենէն մինչև Ժ Ընդհանուր ժողով (1890-1924), Աթենք, 1988, էջ 57:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57: Նաե՛՝ Բերբերեան Ռ., Երկու դարերի շեմքին, - «Հայրենիք» ամս., 1939, N 1 (նոյեմբեր), էջ 140:

հանդեսը, որը հարմար առիթ էր ստեղծում բազմաթիվ կազմակերպությունների և կուսակցությունների համար, որպեսզի նրանք հրավիրեն համաժողովներ և հանրության առջև արծարծեն իրենց հուզող հիմնախնդիրները:

Այստեղ իրենց համաժողովները գումարեցին նաև սոցիալիստական շարժման ներկայացուցիչները. առաջինը տեղի ունեցավ սոցիալիստ ուսանողների համաժողովը, երկրորդը՝ Միջազգային սոցիալիստական համաժողովը (սպառնալույսի մեջ այն հայտնի է, որպես երկրորդ ինտերնացիոնալի 5-րդ համաժողով -Կ.Հ.) և երրորդը՝ սոցիալիստական մամուլի համաժողովը: ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի անդամների համար նմանօրինակ համաժողովները պատեհ առիթներ էին Հայկական հարցն արծարծելու համար: «Մկսվում են սոցիալիստական կոնգրեսներ, - գրում էր Քր. Միքայելյանը Արևմտյան Բյուրոյին 1900 թ. սեպտեմբերի 20-ին, - որոնց մեջ ուզում ենք մեր հարցը դրուի»¹: Ապա շարունակելով իր միտքը, հայտնում էր, որ սոցիալիստական մամուլի կոնգրեսում «գրվել է Մ. Վարանդյանը (Մ. Վարանդյանն այնտեղ հանդես էր գալիս «Դրօշակի» խմբագրության անունից-Կ.Հ.), իսկ մյուս համաժողովներում ուզում ենք հարցը արծարծել Քիյառի և Ժակլարի միջոցով»²:

Առաջին հերթին՝ 1900 թ. սեպտեմբերի 18-ին, բացվեց սոցիալիստ ուսանողների միջազգային համաժողովը, որտեղ ուսանողների հրավերով նախագահում էին Է. Ֆերրին, Ժ. Ժորեսը, Է. Վանդերվելդեն: Նիստերից մեկում մի ուսանողի կողմից առաջարկություն արվեց. «Ցանկալի է, որ ուսանողական կազմակերպությունները իրենց գործունեության մեջ սրտի մօտ առնեն տաճկական լծի տակ դեգերող մանր ազգութիւնների վիճակը»³: Ինչպես վկայում է Քր. Միքայելյանը, այդ առաջարկը ընդունվեց բոլոր ծափահայտություններով ու բացականչություններով. «...անկցի Համիդը, անկցի Կարմիր Անասունը և մինչև անգամ

¹ Քր. Միքայելյանի նամակները, էջ 179:

² Նույն տեղում, էջ 179:

³ Նույն տեղում, էջ 181: Նաև՝ «Դրօշակ», 1900, հոկտեմբեր, էջ 122:

անկցի ծարը աղաղակներով: Ափսոս միայն, որ կոնգրէն իր քաղաքականութեամբ և կազմով աննշան էր, չնայած նոյնիսկ որ, նախագահում էր Վանդերվելդը»¹:

Ճիշտ է Արևմտյան Բյուրոյի ներկայացուցիչների առկայությունը սոցիալիստ ուսանողների համաժողովում մի հավելյալ հնարավորություն էր Հայկական հարցի լուսաբանման համար, սակայն դա չէր կարող ունենալ այն նշանակությունն ու դերը, որ պետք է խաղային իրար հաջորդող միջազգային սոցիալիստական համաժողովն ու սոցիալիստական մամուլի միջազգային համաժողովը:

Միջազգային սոցիալիստական համաժողովն իր աշխատանքները սկսեց 1900 թ. սեպտեմբերի 23-ի առավոտյան՝ Փարիզի «Վազրամ» սրահում²: Պատգամավորների ընդհանուր թիվը 2500-ից ավելի էր: Համաժողովին մասնակցում էին սոցիալիստական շարժման ներկայացուցիչներ Գերմանիայից, Ֆրանսիայից, Անգլիայից, Ավստրիայից, Իտալիայից, Բելգիայից, Լեհաստանից, Ռուսաստանից, Բոհեմիայից, Իսպանիայից, Շվեդիայից, Դանիայից, Հոլանդիայից, ԱՄՆ-ից, Արգենտինայից, Բուլղարիայից, Իռլանդիայից, Նորվեգիայից, Պորտուգալիայից: Պատգամավորների թվում էին հայտնի սոցիալիստ հրապարակախոսներ, գիտնականներ, պառլամենտական գործիչներ, արհմիությունների, սինդիկատների, տրեյդունիոնների և կուսակցությունների ղեկավարներ:

Համաժողովը պետք է քննության առներ այն հարցը, թե «կարո՞ղ է արդեօք ընկերվարականը ընդունիլ նախարարական պաշտոն — համերաշխ գործել ոչ-ընկերվարական նախարարական դահլիճի մեջ»³: Պատճառն այն էր, որ այդ քայլով սոցիալիստ նախարարն իր վրա էր վերցնելու որոշակի պատասխա-

¹ Քր. Միքայելյանի նամակները, էջ 181, տե՛ս նաև՝ «Դրօշակ», 1900, հոկտեմբեր, էջ 122:

² Տե՛ս «Դրօշակ», 1900, հոկտեմբեր, էջ 123: Նաև՝ Բեքբերեան Ռ., Երկու դարերի շեմքին, - «Հայրենիք» ամս., 1940, N 3 (հունվար), էջ 76-86:

³ Բեքբերեան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 76:

նատվություն՝ կառավարությունում ընդգրկված ոչ սոցիալիստական կուսակցությունների համար: Բանն այն է, որ, մինչև Փարիզի համաժողովը, ֆրանսիացի հայտնի սոցալիստ Ալ. Միլերանը ստանձնել էր աշխատանքի նախարարի պաշտոնը՝ Վալդեկ Ռուսոյի կազմած կառավարությունում, որի մեջ ընդգրկված էին նաև Արմատական, Հանրապետական և Պահպանողական կուսակցության ներկայացուցիչներ¹:

Համաժողովի հիմնական քննարկումները ծավալվեցին այս հիմնախնդրի շուրջ երկու հակադիր՝ մերժող և արդարացնող, բնեռների միջև: Ի վերջո, շնորհիվ Ժ. Ժորեսի արտակարգ հոեւտորական տաղանդի և փաստարկված պատճառաբանությունների, հարցը դրական լուծում ստացավ՝ ամրապնդելով այն մտայնությունը, որ սոցիալիստական շարժումը պետք է ընթանա նաև քաղաքական իշխանության համար պայքար մղելու ճանապարհով²: Այդ մասին «Դրոշակը» գրում էր. «համաժողովը ... ամբողջապես զբաղւած է այն ամենատաք խնդրով, որ բոլոր ժամանակ յուզում էր ժողովականներին - այն է 9-րդ, կամ ինչպէս ասում էին՝ «մինիստրական խնդրով» (Միլիերանի առիթով)»³:

Այս կնճռոտ հիմնահարցի հանգուցալուծման հետ միասին համաժողովը չանտեսեց նաև այլ՝ ոչ պակաս կարևոր հիմնահարցեր: Դրանցից մեկը օրակարգի 4-րդ կետն էր, որը վերաբերվում էր «Միջազգային խաղաղության» հարցին: Ելնելով սահմանված աշխատակարգից՝ համաժողովը ստեղծել էր տարբեր ազգությունների ներկայացուցիչներից մի հանձնաժողով, որը պետք է քններ վերոհիշյալ օրակարգային կետին վերաբերող դիմումները և նոր միայն ներկայացներ համաժողովին: «Միջազգային խաղաղության» հանձնաժողովի աշխատանքները նախագահում էր հայտնի սոցալիստ, 1870 թ. Փարիզի կոմունայի մասնակից Վայանը:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 76:

² Տե՛ս Зайдель Г., Очерки по истории второго интернационала, Прибой, 1931, с. 36:

³ «Դրոշակ», 1900, հոկտեմբեր, էջ 123:

ՀՅԴ պահանջներն այստեղ ներկայացնում էր «Դրօշակի» խմբագրությունը՝ հանձին Քր. Միքայելյանի և Մ. Վարանդյանի: Քր. Միքայելյանի նամակից տեղեկանում ենք, որ դաշնակցականներին հաջողվել էր համոզել հանձնաժողովին, որ միջազգային սոցիալիստական համաժողովին ուղղված զեկուցման մեջ. «առաջարկեն մի բան նաև յօգուտ հայերի»¹: «Միջազգային խաղաղության» հանձնաժողովը համաձայնեց և նույնիսկ վճիռ կայացրեց՝ խոսք տալ կոնգրեսում «Դրօշակի» ներկայացուցչին: Այդ որոշման ընդունման համար մեծ ջանք էին թափել Քր. Միքայելյանը և Մ. Վարանդյանը: Հանձնաժողովի 1900 թ. սեպտեմբերի 26-ի նիստում, առանձին անդրադարձ կատարվեց հայկական կոտորածներին և Հայկական հարցին, հնչեցին բազմաթիվ ելույթներ, խոսքի իրավունք տրվեց նաև Մ. Վարանդյանին՝ «հասկանալու համար այն հստակ առաջարկը, որ մենք կուզենահինք անել ժողովին»²: Մ. Վարանդյանի բավականին հանգամանակից ելույթը լավ տպավորություն գործեց հանձնաժողովականների վրա, որոնք որոշեցին համաժողովին ուղղված զեկույցի մեջ մտցնել Հայկական հարցը՝ միացնելով դրան նաև հանձնաժողովի բողոքը լեհերի, ֆինների և բոհեմների նկատմամբ գործադրվող ճնշումների վերաբերյալ:

Հաջորդ օրվա երկրորդ կեսից միայն համաժողովը կարողացավ անցնել օրակարգի մյուս կետերի քննարկմանն ու քվեարկմանը: Պատճառն այն էր, որ ժողովի ամբողջ ժամանակը խլել էր Ալ. Միլերանի հարցը, իսկ՝ գաղութային, գինվորական, ընդհանուր գործադուլի, ճնշված ազգերի օրակարգի կետերը մնացել էին: Սակայն, երբ հարցը հասավ ճնշված ազգերին, համաժողովի նախագահ Վան Կոլը ժամանակի սղության պատճառով ելույթի իրավունք չտվեց ոչ մեկին և ինքը կարդաց Վայանի հանձնաժողովի բանաձևերը, որոնք բուռն ծափահարություններով ընդունվեցին ու վավերացվեցին համաժողովականների կող-

¹ Քր. Միքայելյանի նամակները, էջ 182:

² «Դրօշակ», 1900, հոկտեմբեր, էջ 123:

մից: Հայկական հարցին վերաբերվող մասը նպատակահարմար ենք համարում մեջբերել ամբողջությամբ. «Փարիզի սոցիալիստական միջազգային համաժողովը, վերստին շեշտելով՝ եղբայրական համակրության զգացմունքները, որոնք պիտի միացնեն բոլոր ժողովուրդներին, զայրոյթով բողոքում է Հայաստանում կատարւած բռնաբարութիւնների, խժոժութիւնների ու ջարդերի դէմ, և մատնացոյց անելով երկու աշխարհների բանւորներին զանազան կապիտալիստ պետութիւնների ոճրագործ մեղսակցութիւնը.-հրաւիրում է պարլամենտական սոցիալիստ խմբերին ամէն մի դէպքում միջամտել յօգուտ անարգաբար հարստահարւած հայ ժողովրդի, որին կօնգրէսը ուղղում է իր ջերմ ու սերտ համերաշխութեան հաւաստիքը»¹:

Միջազգային սոցիալիստական համաժողովին անմիջապէս հաջորդեց սոցիալիստական մամուլի միջազգային համաժողովը, որը բացվեց 1900 թ. հոկտեմբեր 1-ին՝ սոցիալիստ հրապարակախոսների սինդիկատի ընդհանուր քարտուղար Վ. Ժակլարի կողմից: «Դրօշակի» խմբագրությունը պաշտոնապէս հրավիրված էր մասնակցելու սոցիալիստական մամուլի համաժողովին: Բացի այդ, Քր. Միքայելյանի վկայությամբ, Վ. Ժակլարը խոստացել էր նաև. «մեր հարցը կամ ծրագրի մէջ մտցնել իբր առանձին հարց կամ որևէ ձևով Միքայելից (Մ. Վարանդյան-Կ. Հ.) անկախ՝ ինքը ևս զարթեցնել սոցիալիստական մամուլի կոնգրէսում»²:

Մինչև համաժողովի սկսվելը, ծանոթ լինելով օրակարգին, «Դրօշակի» խմբագրության ներկայացուցիչները համաժողովը կազմակերպող հանձնաժողովին առաջարկ էին արել, որպէսզի ընդհանուր խաղաղության և արտաքին քաղաքականության օրակարգային կետի տակ ներառնվի Հայկական հարցը: Կազմակերպող հանձնաժողովը համաձայնվել էր այդ առաջարկին՝ ընդու-

¹ «Դրօշակ», 1900, հոկտեմբեր, էջ 124:

² Քր. Միքայելյանի նամակները, էջ 199:

նելով նաև մի զեկույց «Aurore» լրագրի աշխատակից՝ Պ. Քիյա-
ոնից:

Օրակարգի վերանշյալ կետը, որի տակ պետք է քննության
առնվեր նաև Հայկական հարցը, քննարկման դրվեց սոցիալիս-
տական մամուլի համաժողովի երկրորդ՝ վերջին օրը: Այդ օրը
նախագահում էր իտալացի հայտնի սոցիալիստ և պառլամեն-
տական գործիչ Անդրեա Կոստան: Պ. Քիյաոնի բացակայության
պատճառով վերջինիս զեկուցումը ներկայացրեց Վ. Ժակլարը:
Ժողովը ծափահարություններով ընդունեց Պ. Քիյաոնի երկու
առաջարկները.

«1. Համաժողովը հրաւեր է կարդում միջազգային սոցիալիս-
տական մամուլին հրապարակ հանել ամենալայն ծաւալով այն
սարսափելի կոտորածները, որոնք կազմակերպւած էին սուլթան
Համիդի ձեռքով՝ հայ ժողովուրդը ջնջելու համար, հրապարակ
հանել ընդհանրապէս և այն եղեռնագործութիւնները, որ այս մի-
ապետը կատարել է իր պետութեան մէջ գտնուող զանազան ազ-
գութիւնների դէմ, աջակից ունենալով բուրժուա կառավարու-
թիւնների հավանութիւնը:

2. Սոցիալիստական մամուլը կ'աշխատի առաջ բերել մեծ
պետութիւնների միջամտութիւնը, որ բացառապէս ուղղւած լինի
սուլթանի դէմ, որպէսզի Տաճկաստանում հաստատուի մի տանելի
ոէժիմ օտոմանեան բոլոր քաղաքացիների համար՝ առանց խտ-
րութեան ցեղի, ազգութեան և կրօնի»¹:

Չնայած Պ. Քիյաոնի այս առաջարկը դարձավ համաժողովի
բանաձև և հետագայում, նրան հետևելու համար, որոշման ձևով
պետք է վոխանցվեր սոցիալիստական մամուլին՝ այն չէր կարող
բավարարել հայկական կողմին, քանի որ «ընդհանուր բարենո-
րոգումների անուան տակ վարագործում էր զուտ «հայկական
հարցը»-այն հարցը, որ սրբագործւած է այսօր այնքան արիւնով և
յենւում է միջազգային իրավունքի վրա», - գրում էր «Դրօշակը»²:

¹ «Դրօշակ», 1900, հոկտեմբեր, էջ 124:

² Նույն տեղում:

Այդ պատճառով հավելյալ պարզաբանման և Հայկական հարցի առանձնակի կարևորությունը շեշտելու համար ելույթ ունեցավ Մ. Վարանդյանը: Իր գոհունակությունը հայտնելով ինչպես միջազգային սոցիալիստական համաժողովի, այնպես էլ սոցիալիստական մամուլի համաժողովի կողմից ընդունված որոշումների համար, նա իր ելույթում հայտնեց այն միտքը, որ սոցիալիստական մեծ կուսակցությունների պարտականություններից մեկն էլ իրենց ժողովներում, պառլամենտներում և մամուլի օրգաններում ընդարձակ և անդադար քարոզչություն անելն է՝ ի նպաստ Հայկական հարցի¹:

Ինչպես տեսնում ենք վերոհիշյալ բոլոր համաժողովներում Հայկական հարցի շուրջ ստեղծվեց բարենպաստ մթնոլորտ և ընդունվեցին հայանպաստ մի շարք բանաձևեր: Ճիշտ է, բոլոր համաժողովներն էլ իրենցից այս կամ այն չափով կարևորություն էին ներկայացնում Հայկական հարցի արժարժման առումով, սակայն դրանցից պետք է առանձնացնենք սոցիալիստական մամուլի և ամենակարևորը՝ կուսակցությունների և կազմակերպությունների համաժողովները: Վերջինիս դերը կայանում էր նրանում, որ այն իր գործադիր մարմնի՝ Միջազգային սոցիալիստական Բյուրոյի Գործադիր կոմիտեի միջոցով պետք է հրահանգեր Եվրոպայի սոցիալիստներին աշխատանքներ տանել իրենց երկրներում հոգուտ Հայկական հարցի թե օրենսդիր և գործադիր մարմիններում և թե հասարակության մեջ: Իսկ հասարակական կարծիքի ձևավորման մեջ մեծ էր լինելու սոցիալիստական մամուլի դերը, որը համակարգված և փոխհամաձայնեցված կերպով պետք է աշխատեր իրենց երկրների սոցիալիստական ուժերի հետ:

ՉՅԴ եվրոպական քարոզչությունը լավ մշակված և ժամանակին գործադրված մարտավարական մի քայլ էր, որն իր արդյունքների առումով երկար սպասեցնել չտվեց: Համաժողովից հետո սոցիալիստական շարժման շատ ներկայացուցիչներ և

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 124-125:

նրանց հարող ու համակիր շրջանակներ սկսեցին հանդես գալ եվրոպական մամուլի էջերում, թղթակցել նորաստեղծ «Պրո Արմենիային», փորձեր ձեռնարկել Հայկական հարցը կուսակցական համաժողովներում բարձրացնելու ուղղությամբ, միջնորդություններով հանդես գալ իրենց երկրների խորհրդարաններում: Նրանք դարձան միջազգային տարբեր համաժողովներում Հայկական հարցի ամենաակտիվ պաշտպանները:

1890-ական թվականների վերջերին սկիզբ առած ՀՅԴ եվրոպական քարոզչությունը հետագայում բարձրաձվեց որակապես նոր մակարդակի, երբ 1907 թ. ՀՅԴ-ն դարձավ Սոցիալիստերնի լիի-րավ անդամ:

**КАРЕН АКОПЯН
ИИ НАН РА**

**ОТНОШЕНИЯ А.Р.Ф. ДАШНАКЦУТЮН С
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИМ ИНТЕРНАЦИОНАЛОМ
В 1896-1900 ГГ.**

РЕЗЮМЕ

В период подъема армянского национально-освободительного движения в Османской империи А.Р.Ф. Дашнакцутюн установил тесные связи с политическими и общественными кругами европейских стран. Однако ставка А.Р.Ф. Дашнакцутюн была сделана на международное социалистическое движение, с которым партия имела общие мировоззренческие представления.

25 июля 1896 г. А.Р.Ф. Дашнакцутюн представила первый рапорт о своей деятельности Международному социалистическому конгрессу в Лондоне. А в 1900 г. в Париже состоялись конгрессы "Социалистов-студентов", "Социалистической прессы" и очередной 5-й международный социалистический конгресс, которые приняли резолюции в пользу Армянского вопроса.

В результате сотрудничества А.Р.Ф. Дашнакцутюн с международным социалистическим движением, Армянский вопрос стал достоянием государственных и общественно-политических кругов Западной Европы.

KAREN HAKOBYAN
IH NAS RA

**THE EMERGENCE OF RELATIONS BETWEEN ARF
DASHNAKCUTYUN AND SOCIALIST INTERNATIONAL
IN 1896-1990**

RESUME

During the ascent of the Armenian national liberation movement in the Ottoman Empire ARF Dashnakcutyun established close relationship with political and public circles of European states. But the wager was made by ARF Dashnakcutyun on the international socialist movement with which the party had common ideological views. On July 25th 1896 ARF Dashnakcutyun presented the first report of its activities to the International Socialistic Congresses in London. In 1900 Paris hosted the "Socialist-students," "Socialist press" Congress, and the 5th International Socialist Congress, which passed resolutions in favor of the Armenian issue. As a result of ARF Dashnakcutyun cooperation with the international socialist movement, the Armenian issue became the property of Government and public-political circles in Western Europe.